

A filológusok – mi vagyunk

Egy levelezéskötet megjelentetésének anatómiája

Philologists – that’s us

The anatomy of publishing a volume of correspondence

BUDA ATTILA

irodalomtörténész
buda.attila@gmail.com

A B S Z T R A K T

A múlt század ötvenes éveinek elején a magyar irodalomtudomány ideológiai háttérét a marxizmus adta. Nem filozófiaként, vagy társadalomtudományként, hanem a hatalmi eredetű hivatkozások és számonkérések forrásaként. A tanulmány azt mutatja meg, hogy a hatalmi centrumban bekövetkező változás milyen szellemi irányváltást idézett elő a periférián. Egyfelől azt a szándékot, hogy az ideológiától távolálló szerzők munkái is megjelenhessenek, másfelől azt, hogy az intézmények, kiadók védve legyenek emiatt a felelősségrevonás alól. Azt, hogy az irodalomtudomány az addig érvényes ideológiával egy-két ponton szakítva, vizsgálhassa és értelmezhesse a szövegeket. Emellett vizsgálódási terepe átléphessen földrajzi, illetve politikai határokat is. Persze csak lassan, megfontoltan. És körülményesen.

A B S T R A C T

In the early 1950s, the ideological background of Hungarian literary studies was Marxism – not as a philosophy, or a social science, but as a source of power-derived references and accountability. This study shows how change at the centre of political power has led to a change of intellectual direction at the periphery and what form that change has taken. On the one hand, this change is evidenced in an intention to allow the publication of works by authors who are far from ideological, and on the other hand, in the desire to protect institutions and publishers from being held liable for such publication. There is a feeling that literary studies should be permitted to examine and interpret texts in a way that breaks with the ideology that has prevailed until now. Also that the scope of its investigations should be permitted to cross geographical and political borders, slowly, of course, with deliberation and with great attention to detail.

A kívülről jött változás

Az alábbi kiadástörténet mögött ott komorlik közelebbről a magyar szellemi életnek „a fordulat évé”-t, éveit követő első visszaépülési, megújulási szándéka, az „irány” korrigálása, talán megváltoztatása, távolabbról pedig mindennek a kiváltója: az 1953. március 5-e – Joszif Visszarionovics Sztalin halála – utáni időszak szovjet és ennek fényében magyar történelme.¹ A dogmatizmus felszámolása jegyében kialakult új hatalmi harc, ami nem került el a béketábor többi országát sem. Az SZKP XX. Kongresszusa, ahol elhangzott Nyikita Szergejevics Hruscsov titkos beszéde a sztalinizmus bűneiről – megelégedve többek között a saját részvételéről és felelősségéről. Ez a rendszer lényegét nem érintő generációváltás, amely azonban bizonyos szemléletváltást mégis hozott, lehetővé tette, hogy a hazai tudományos életben ismét gyakorolhatóvá váljanak kiiktatott tudományos narratívák, korábbi kutatási és vizsgálati módszerek, s az irodalomtudomány az addig érvényes ideológiával egy-két ponton szakítva, érdeklődési körébe vonhassa a szövegek világát, feltárásukat és közlésüket, emellett vizsgálódási terepe átléphessen földrajzi, illetve politikai határokat is. Persze csak lassan, megfontoltan. És körülményesen.

1953 július elején – szovjet instrukcióra – Rákosi Mátyást Nagy Imre váltotta a miniszterelnöki poszton. Az utóbbi által meghirdetett „új szakasz” elsősorban gazdaságpolitikai változást célzott, de a szellemi életben is többszörös és többféle átalakulást generált. Többek között ez év őszén Klaniczay Tibor az MTA I. Osztályának szaktitkáráként megbízást kapott az/egy Irodalomtörténeti Intézet megszervezésére.² Majd módosultak egyes akadémiai szervezeti keretek is. Például a Magyar Irodalomtörténeti és Világirodalmi Főbizottság – Lakó György osztálytitkárnak az akadémiai nagygyűlésen (1954. június 16–18.) tartott beszámolója szerint – 1953 végén befejezte működését, mivel korábban második felének „nem volt elég tere a cselekvésre”, az első pedig tagjainak nagy száma és az ülések terméketlensége miatt nem tudta betölteni feladatát. A feloszlatás után megmaradt a Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság, mellette létrejött egy Szövegkiadási Főbizottság és három albizottság: az Irodalomelméleti, a Színháztudományi, valamint a Könyvtártudo-

¹ Az Irodalmi Újság március 12-én gyászszámot jelentetett meg. Vezércikkét, amely elhangzott a Magyar Írók Szövetségének gyászünnepségén is, Darvas József írta – címe: „Esküszünk Neked, Sztálin elvtárs, hogy teljesítjük ezt a Te végső akaratodat...” –, ezt Georgij Makszimilianovics Malenkov, majd Gerő Ernő gyászbeszédének részletei követték. A továbbiakban szöveget intézett a magyar néphez az MDP Központi Vezetősége, a Minisztartanács és az Elnöki Tanács. Törvényt hirdettek ki a generalisszimusz emlékének a megörökítéséről, ennek részlete is olvasható, s megemlékezést tartott a Magyar Írók Szövetsége. A lap többi részében magyar és külföldi szerzők emlékezései, versei találhatók, a magyarok: Szabó Pál, Lányi Sarolta, Aczél Tamás, Máté György, Déry Tibor, Képes Géza, Heltai Jenő, Nagy Lajos, Hajnal Anna, Veres Péter, Illyés Gyula, Soós Magda, Nagy László, Somlyó György, Bihari Sándor, Hegedüs Géza, Máriássy Judit, Méray Tibor, Simon István, Illés Béla, Háy Gyula, Tóth Imre, Lukács Imre, Sándor Kálmán, Gergely Sándor, Hámos György. Olvasható egy rövid Rákosi-idézet is, de csak a harmadik oldalon. (A következő számban pedig az öt új Kossuth-díjas fényképe látható: Gábor Andor, Illyés Gyula, Kónya Lajos, Méray Tibor, Sándor Kálmán.)

² <https://iti.abtk.hu/hu/intezet/az-intezet-tortenete>

mányi.³ És a változások következtében felszínre kerültek korábban rejtve maradt ellentétek.⁴

Hetven évvel később azonban, a jelenből szemlélve az egykor történeteket, nehéz magyarázatot találni arra az ellentmondásra, hogy az osztálytitkári beszámolóban jelzett megszűnés ellenére 1954-ben mégis tovább működött a Magyar Irodalomtörténeti és Világirodalmi Főbizottság, sőt az év során számtalan fontos kérdéssel foglalkozott. Mellette jelen volt egy Szövegkiadási Bizottság is, az albizottságok ténykedésének viszont nincs nyoma.⁵ A túlélő Főbizottság pedig az 1954-es év során az előző évek filológiai, szövegkiadási apályát követően új tervekkel állt elő.⁶ Többek között irodalomtörténeti tanulmány- és szövegkiadási sorozatokat javasolt, amelyek a későbbi években meg is valósultak (*Irodalomtörténeti füzetek*, *A világirodalom klasszikusai*).⁷ Ekkor merült fel egy irodalomtörténeti kézikönyv megírása is. Az 1948-ban lezárt Egyetemes Philológiai Közlöny folytatásaként Filológiai Közlöny címmel új szaktudományos lap létrehozását javasolta, illetve az 1948-ban megszűnt Irodalom-

³ LAKÓ György, *A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1953–54-ben. Osztálytitkári beszámoló az 1954. évi nagygyűlésen*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1954., 6. köt., 1–2/15–16. A beszámoló lábjegyzete: „Az osztálytitkári beszámoló a felolvasott – az Osztályvezetőség által lerövidített – formában jelenik meg.” Az első bekezdés utolsó mondata: „Ahogyan a Magyar Dolgozók Pártja és kormányzatunk a tervidőszak folyamán felismerte egész népgazdasági tervünk egyes hibáit, s gondoskodott e terv menetközben történő módosítása útján a hibák kiküszöböléséről, úgy – elsősorban a Magyar Dolgozók Pártjának útmutatásai alapján – mi is a magunk területén rádöbbenünk öt éves tervünk számos hibájára, s ugyancsak menetközben történő termódosítások útján mi is igyekeztünk öt éves tervünk egyes hibáit kiküszöbölni.” (Az idézet az első oldalon olvasható.) A nagygyűlésen Lakó György nem volt jelen külföldi kiküldetése miatt – lásd LAKÓ György, *Válasz az 1954. évi osztálytitkári beszámolóhoz fűzött hozzászólásokra*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményei 1955., 7. köt., 1–2/9. –, emiatt bizonytalan, hogy a rövidítésekre engedélyt kértek-e tőle, mi maradt ki, esetleg mi került bele, illetve, hogy az előbbi mondat tőle származott-e egyáltalán. Lakó György 1954-ben a Szovjetunióba és Finnországba tett tanulmányutat.

⁴ Lásd a hozzászólásokat, különösen Kardos Tiborét a 44–47. oldalakon, valamint Lakó György válaszait a következő évben: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményei 1955., 7. köt., 1–2/9–15. A válasz a „régí” és az „új” akadémikusok közötti konfliktushelyzetet mutatja, az idézőjelekben olvasható szavak hatalomközeli–szellemi értelemben értendők.

⁵ Pontosabban a Könyvtartudományi Főbizottság 1954-ben működött, márciusban alakult meg, december 6-i dátummal ellátott beszámolója, amelyet Kóhalmi Béla és Pajkossy György írt alá, szakmai munkát mutat. A beszámoló az I. Osztály 1955. évi Közleményeinek 1–2. számában jelent meg.

⁶ [Név nélkül], *Az Irodalomtörténeti és Világirodalmi Főosztály 1954-ben a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1955., 7. köt., 1–2/169–170.

⁷ Az Irodalomtörténeti füzetek első kötete PÉTER László *Esperit János* című kismonográfiája volt (1955). A sorozat tematikája döntően magyar irodalomtörténeti, de összehasonlító – elsősorban a baráti országok irodalmával kapcsolatos – füzetek is készültek. A hatodik szám HEGEDŰS Nándor *Ady Endre Nagyváradon* című forrásismertetése volt (1956), amelyből az Új Magyar Múzeum első kötetévé bővült. A második sorozat első köte Wladyslaw Stanislaw REYMONT *Parasztok* című „népiregénye” volt Tomcsányi János fordításában (1955, Új Magyar Könyvkiadó), majd a következő évben Victor HUGO *Nyomorultak* című regénye Lányi Viktor és Révay József fordításában, 1957-ben pedig DANTE *Isteni színjátéka* Babits Mihály fordításában, ami kettős rehabilitációt jelentett, valamint HOMÉROSZ *Odüsszeiája* Devecseri Gábor fordításában, illetve Jan NERUDA *Történetek a régi Prágából* Réz Ádám tolmácsolásában, egy német elbeszélésválogatás és MARK TWAIN írásai Szentkuthy Miklós fordításában (valamennyi Európa).

történeti Közlemények szerkesztését felújítani és kiadását folytatni kívánta. Már folyó vagy tervezett kritikai kiadások munkálatainak felgyorsítását is szorgalmazta. A Szövegkiadási Bizottság pedig javaslatot tett egy Magyar Irodalmi Tár és egy Irodalmi Leveles Tár című sorozat megindítására.

Az akadémiai változások elhúzódása mellett az Irodalomtörténeti Intézet előkészítő szervezése is 1955 végéig tartott; az Intézet 1956 elején kezdte meg működését, de a rendszeres munkák csak a következő évben kezdődtek. Vezetésében 1963 augusztus elejéig – Ambrus Zoltán levelezésének megjelenéséig – Sötér István és Klaniczay Tibor vett részt.

A filológiai kutatások, a szövegkiadó munka felélesztésének mindezekén túl volt még egy hátráltató körülménye: az „új szakasz” elején nem létezett olyan kutatási–közlési–értelmezési hagyomány, amelyhez könnyű és egyszerű lett volna visszaszintegrálódni, pontosabban az az ideológiai jellegű kíváncsi, amely 1948 után a „burzsoá”, a „polgári” kultúrát túlhaladottnak és ezáltal erősen másodrangúnak minősítette, nem hozott létre helyette semmit. Sem jobbat (sajnos), sem rosszabbat (szerencsére). Igaz, valójában csak a megszakítottság elérésére volt szándék és idő, megszüntetni pedig mindig könnyű, míg a romok közül visszatérni, az idő hozta új módszereket megismerni, alkalmazni, egy új világot létrehozni, egy már megvolt hagyományt újraélni viszont egyáltalán nem olyan egyszerű. Az a hatás ugyanis, amelyet valamilyen erőszak vált ki, sokáig ott marad a lelkekben: mintaként, félelemként, óvatossággként. Az erőt adó tradíció pedig eleve kétarcú: lehet a nemzeti/politikai erőszak eszköze és lehet önként vállalt megtartó erő.

A történet résztvevői közül 1956-ban Szabolcsi Miklós 35 éves volt, korábban középiskolai tanár, minisztériumi hivatalnok, a Csillag főszerkesztő-helyettese, József Attila-kutató. Vargha Kálmán 31 éves, magyar–német–könyvtár szakos diplomával, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság hivatalnoka, ugyancsak 1956-ban került az Intézetbe, Móricz Zsigmond-kutató. Bodnár György 29 éves, magyar–angol szakos középiskolai tanár, 1957 októberétől az Intézet tudományos munkatársa. Diószegi András 27 éves, az Új Hang és a Szabad Nép szerkesztője, szintén 1957-től dolgozott az Intézetben, Gábor Andor-kutató. Fallenbüchl Zoltán is ennek a generációnak volt a tagja, 1956-ban 32 éves, történelem–latin–földrajz szakos diplomával 1947-től az Országos Széchényi Könyvtár, a Kézirattár és a Térképtár munkatársa volt. Végzettsége és munkahelyi feladatai következtében a forráskutatás és -közlés, az egzakt adatkezelés nem állt távol tőle. A levelezéskötet megjelentetésében szerepet játszó négy irodalomtörténész a régi–új hatalom egyszerre feltartóztatást és folyamatosságot is képviselő helytállásának elejétől az Intézet munkatársa volt, arra hivatva, hogy szerepük legyen az 1954-es tervek végrehajtásában. Szövegkiadói, filológiai gyakorlatuk, tapasztalatuk ellenben, szemben Ambrus Zoltán unokájával, nem volt, ebből a szempontból valamennyien homo novusoknak számítottak. S Ambrus életművével, korszakával sem foglalkoztak addig.

Végül még egy körülményt figyelembe kell venni. Az ötvenes évek végétől egészen a rendszerváltásig, igaz, az évek számával csökkenő mértékben, de jelen volt

a kultúrpolitikai igény: a szellemi élet részvevői „jó marxisták” (maradnak), nem térnek le az osztályalapú világbépről.⁸ 1953 tavaszán azonban megszűnt egy néhány éves, rapid viselkedési kódex, s nem állt készen egy másik, amelyet azonnal a helyére lehetett volna állítani. Mindezek következtében ellentmondásba kerülhetett a politikai elvárás a szakmai igénnyel, s ez a kognitív disszonancia borítékolt az inkompetens, következetlen döntéseket, elbizonytalanította a szavak, a kijelentések, az ítéletek értékét. Ez okozta, hogy a szakmai nézeteltérések mögött nem egyszer aktuálpolitikai ellentétek, a politikai megjegyzések háttérében pedig eltérő szakmai felfogás is meghúzódhatott. Minderről, az Intézet belső életéről, a munkatársak politikai és irodalmi nézeteiről, egymással szemben kifejezett vagy eltitkolt személyes érzéseiről, az ideológiai és szakmai hierarchiáról, amely kezdettől kísérte az intézmény működését képet lehet alkotni a falai között keletkezett ügynöki jelentésekből, különösen „Sziklai Barna” (Szekeres László) hálózati személynek 1964-ig az állambiztonságnak küldött írásából.⁹

Ambrus Zoltán – feledés és emlékezet senkiföldjén

A múlt század ötvenes éveinek a közepére Ambrus Zoltán az olvasottság és az annak nyomában járó ismertség szintjén már az irodalomtörténészek nagy részének a tudatából is kiesett. Ennek elsődleges oka az volt, hogy egyszerűen eltűnt a könyvesboltok polcairól, a kiadók érdeklődéséből, s nem lehetett, nehéz volt szembesülni teremtet világával. Lassan befejezték pályájukat, akik még 1932 előtt olvasták, az új generációk számára mind társadalmi, mind életkori szempontból ismeretlen, idegen volt világbépe, témái, szereplői; új szerzők, új helyszínek, új elbeszélésmód gyakorolt hatást rájuk. Másfelől a kultúrpolitikai elvárás, valamint az iskolai oktatás kanonizáló megközelítése eredményeként a szakmai és a laikus olvasók is elsősorban Jókai és Mikszáth életművére voltak kíváncsiak, a századforduló kismestereire, Gozsdra, Justh-ra, Peteleire, a Cholnoky-testvérekre és másokra, Ambrusra igen-igen kevés. Ennek az volt az oka, hogy ha Jókai prózaeszménye romantikus is és Mikszáth világbépe körön belül maradva realista–kritikus, de legalább mindkettő direkt és érthető,

⁸ BÓKA László, *Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkásságáról*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály közleményei, 1956, 3–4/245–267. Az egyik hozzászóló Klaniczay Tibor volt, aki többek között ezt mondta: „A provincializmus – mint amint már arról szó volt – irodalomtörténet-írásunkat igen nagymértékben fenyegeti. Különösen nagy ez a veszély fiatalabb irodalomtörténész nemzedékünkénél, amely pedig igen jól megállta a helyét az Irodalomtörténeti Kongresszuson.” Lásd *Uo.*, 271. A politikai-ideológiai igény fő csapásirányát pedig egy 1961. október 10-i jelentés részlete tükrözte; eszerint az Intézet feladata „hogy segítse az élő szocialista irodalom és kulturális élet kérdéseinek megoldását, a magyar irodalomtörténet marxista művelésével hozzájáruljon a szocialista tudat kialakulásához, a köztudatban még meglevő antimarxista nézetek leküzdéséhez”. Lásd a következő jegyzet első forrásának 9. számú jegyzetét.

⁹ PÁI Zoltán, „Sziklai Barna” *jelentései az MTA Irodalomtörténeti Intézetéről (1958–1964)*, 1–2, *Betekintő* 2022., 1/89–119, 2/43–61. Lásd https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2022_01_pal.pdf és https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2022_02_pal.pdf Mindkét rész jegyzeteiben további gazdag forrásanyagra hivatkozik.

míg a ködlovagok írásainak megfejtése távolról sem könnyű és egyszerű. És főleg nem egyértelmű.

Ambrus Zoltán élete utolsó évtizedében, hatvanadik éve után ismét újságíróként kereste a kenyerét, ahogy pályája kezdetén is. Írásai 1923-tól a Pesti Napló oldalain jelentek meg, amiben Miklós Andorral korábban kialakított kapcsolata is szerepet játszott. Halála (1932) után, 1944 végéig köteteinek újrakiadásai rendszeresek voltak, 1945 és 1956 vége között azonban csak két munkáját adták ki.¹⁰ Lánya, Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella, valamint unokája, Fallenbüchl Zoltán voltak az életmű közvetlen örökösei, illetve veje, Fallenbüchl Tivadar, aki 1949-ben elhunyt. Ambrus Gizella, aki 1916 óta a Práter utcai iskolában tanított, 1950-ben nyugdíjas lett. Ezt követően, ahogy később fia felidézte: „összeállította nagyatyám napilapokban és folyóiratokban megjelent novelláinak bibliográfiáját, sőt elkészítette életrajzát is”.¹¹ A hagyaték családi feltárása ezek szerint a negyvenes évek végén, az ötvenesek elején kezdődhetett, hiszen Fallenbüchl Zoltán 1946-ban szerzett történelem–latin szakos tanári oklevelet az egykori Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd a következő évtől az OSZK Térképtárának gyakornoka, 1955-től tudományos munkatársa lett.¹² Vagyis anya és fia részben a szabadidő, részben a választott foglalkozás nyújtotta lehetőségek következtében a nagy történelmi forduló után kutató–feltáró munkába kezdett. A Nemzeti Könyvtár adta munkalehetőség pedig meghatározta a hagyaték későbbi helyét is – nagyobb, jelentős része ide, kisebb része a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába került.¹³

Ambrus már életében, élete végén idegenné vált, nem kapcsolódva kora egyetlen politikai vagy ideológiai áramlatához, s nem jósolta meg, nem kívánta az alsóbb néposztályok „eljövetelét” sem, ezért nem lehetett felhasználni, aktualizálni az éppen fennálló politikai irányzatokhoz. Ezenkívül zavarba ejtő a stílusa, mert néha csak hosszas koncentráció után lehet kideríteni tárcáiból például, mit idéz, mi az ő véleménye és mit ad elő idézetként, noha ő maga gondolja. Nem beszélve ironiájáról és szókimondásáról. És természetesen a nyelvhasználat, valamint a gondolkodás, a világkép és a világszemlélet különbsége is távolító erő volt az ötvenes évek második felének más eszmék által szocializálódott olvasójának. Ami regényei, novellái, tárcái, kritikái megjelenésének idején a jelennek szólt, az minden későbbi olvasója, kutatója számára történelmivé vált,¹⁴ de ezzel a történetiséggel azokban az években nem

¹⁰ Nyomon követhető az OSZK szerzői betűrendes katalógusából.

¹¹ FALLENBÜCHL Zoltán, *Nyugdíjas éveim*, OSZK Híradó 1989, 1–2/[11]. Ezek a reszkető kézzel írt bibliográfia tételek megtalálhatók az Ambrus-hagyatékban. Lásd még: RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *Megjegyzések az Ambrus-életmű textusai azonosíthatóságának problémáihoz* = *Museum super omnia. Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára*, szerk. Kovács Ida – Sidó Anna, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, [2022], 51–58.

¹² 1956-ban két ismertetést közölt a Földrajzi Értesítő 4. számában, a Georg Braun–Franz Hogenberg szerzőpáros és Edward Lynam egy-egy kötetéről, 1957-től a Magyar Könyvszemlében ugyancsak ismertetést, illetve forráskutatással kapcsolatos írásokat.

¹³ Az OSZK Ambrus-hagyatékának jelzete: Fond III. 471.

¹⁴ Ádám Péter *Bovaryné*-fordításáról megjegyzi: „figyelemreméltó és értékes kísérlet, már csak azért is, mert a fordító rendelkezett a mű megértéséhez szükséges nyelvtudással; bár Ambrus nyelvi anyaga

tudtak mit kezdeni. Emellett az ötvenes évek elejének még élő kíváncsai, valamint az 1956-os forradalom utáni ideológiai gátlások miatt óvatosnak kellett lenni, főleg dokumentumok, különösen pedig a személyes megnyilvánulásoknak is teret adó levelek esetében, nehogy valami inkriminálható bekezdés kerüljön az olvasók elé, aminek aztán a szerkesztők, a kiadók kárát láthatják. Ráadásul, ahogy a kötetben szereplők tervezett névsorából kiderült, levelezőpartnerei nem okvetlenül a dogmatizmus után lassan magához térni kívánó szellemi élet példaképei közé tartoztak. Ambrust nem lehetett már öncenzúrára készíteni, ezért aztán meg kellett győződnie arról, hogy semmi kifogásolható részletet nem tartalmaz majd a gyűjtemény, miközben „a szocializmust építő” olvasóközönségnek szól.

De ez nem a teljes kép. 1961. február 22-én volt Ambrus Zoltán születésének százéves évfordulója. Ezen a napon megemlékezett róla Kárpáti Aurél a Magyar Nemzetben – *A százéves Ambrus Zoltán* –, s a Tolna Megyei Népújság (cs) monogrammal jelzett szerzője is felidézte munkásságát, írásának címe: *Ambrus Zoltán száz esztendeje*. Figyelemreméltó Kabdebó Lórántnak az Északmagyarországon közölt cikke – *100 éve született Ambrus Zoltán* –, mivel utolsó bekezdése megfogalmazza a centenárius évének egyik irodalomtörténeti elvárását: „Korának egyik legkiválóbb és legjobb stílusú tanulmányírója és színikritikusa volt. Ha elemzéseivel ma sokszor nem is értünk egyet – főleg a felfedezés izgalmában elfelejtett bíráló elemzéseket kérjük számon tőle – felkészültségét, tárgyszeretetét, biztos ítélőerejét példaképül állíthatjuk a mai kritikusok elé is.” Miután a „bíráló elemzések” elmaradása, illetve a „biztos ítélő erő” példaként említése némiképp ellentétben áll egymással, csak arra lehet gondolni, hogy valójában a ki nem mondott „kritikai realizmus” jelenléte hiányzhatott Ambrusból – legalábbis ezeknek az éveknek a fénytörésében. A kritikus, „bemutatás”, a (színpadi) múlt pillanat megörökítése önmagában, a világnézeti háttér tisztázása nélkül ekkor korszerűtlen felfogás volt – pedig ítéletet mondani nem csak direkt bírálattal lehet.

Ahogy elkezdődött

A kiadástörténetet dokumentáló iratokból kiderül, hogy Ambrus Gizella még 1954-ben engedélyt adott fiának a kötet összeállítására.¹⁵ Ennek következtében Fallenbüchl Zoltán 1954. szeptember 28-án, nem sokkal az akadémiai nagygyűlés után felajánlotta az MTA I. Osztályának Ambrus Zoltán levelezésének megjelentetését „kronologikus sorrendben, életrajzi, irodalomtörténeti és korrajzi szempontok szerint válogatva”.¹⁶ Indokolásához hozzáfűzte, hogy az Ambrusról szóló régebbi irodalom

mind a szöfűzést, mind a szókészletet illetően még a XIX. század végét idézi (jellemző módon a keresztneveket is magyarosítja), sokat emel a tolmácsolás színvonalán szépírói gyakorlata meg az inspiráció.” Lásd: https://1749.hu/fuggo/essze/francia-klasszikusok-leporolva-3-bovaryne.html#_edn5

¹⁵ Lásd a 32. számú jegyzetet.

¹⁶ *Fallenbüchl Zoltán javaslata az „AMBRUS ZOLTÁN LEVELEZÉSE” című műre vonatkozólag.* [Budapest, 1954. szeptember 28.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül, datálás ceruzával.

sok tárgyi tévedést tartalmaz, illetve az írói egyéniség és a munkásság megismeréséhez a levelezés megismerése nagyon sok segítséget adna. A körülbelül huszonöt ív terjedelmű, „levelestárat részletes név és tárgymutatóval, s esetleg a legfontosabb irodalmi vonatkozások külön lexikális jegyzékével kívánom ellátni”. A munka várható befejezését 1955. július 1-i dátumban jelölte meg, s kérte az I. Osztály tudományos támogatását. Öt nappal később, október 3-án Pákozdi Endre, osztálytitkár értesítette, hogy a Leveles Tár sorozatban az első kötet 1957-ben fog megjelenni, s a Szövegkiadási Főbizottság [!] a többi ügyében csak később fog dönteni.¹⁷ A javasolt kötet megjelentetésére 1960 körül kerülhetne sor. E sorok értelmében Fallenbüchl Zoltán 1955. január 19-én Vargha Kálmán főtítkárnak elküldte kiadási javaslatát,¹⁸ majd február elején ezt részletes levélírói névsorral egészítette ki, a nevek Adorján Andortól Zempléni Árpádig tartottak.¹⁹ A levélírók között maga Ambrus az egész anyaghoz képest csak kevés küldeménnyel szerepelt, azonban a sajtó alá rendező válogatást közölt volna misszilis leveleinek a hagyatékban talált fogalmazványaiából, valamint családi levelezéséből is.

Az eredetileg Irodalmi Leveles Tár néven tervezett sorozat megvalósulása azonban késlekedett. Feltételezhetően azért (is), mert az adott belpolitikai szituációban a közelmúltra terjedő szövegkiadási és -feltárási munka lehetősége, szükségessége ideológiailag nem volt még sem egyértelműen eldöntött, sem elfogadott; hiszen bár-mikor, hasonló váratlansággal és kiszámíthatatlansággal meg- vagy visszaváltozhatott a messzi politikai akarat, evvel pedig a múltból szóló beszéd szabadsága és/vagy tabui is módosulhattak, ami következményeiben akár a közreműködő(k) pályáját is befolyásolhatta. Ezért olyan kerek elbeszélésre volt szükség, amely szakmai támadhatatlansága következtében megáll egy esetleges politikai válság szelében is. Vargha Kálmán 1956 során először az Irodalmi Újságban,²⁰ majd szakmaibb megfogalmazásban az Irodalomtörténetben foglalta össze az érvényessé vált sorozati koncepciót.²¹ Bevezetőjében megállapította, hogy a Nyugat, a népi írók, a két világháború közötti magyar irodalmi élet szöveggőzlő központú feltárása nagyon hiányos, mivel 1945 előtt tartózkodtak ettől, „Az elmúlt években pedig éppen a XX. század irodalmának tudományos föltárása és a teljességre törekvő irodalmi dokumentum-gyűjtemények kiadása ütközött akadályokba.” A kortársi emlékezések tudományos hitele igen kétes, a tanulmányok szerzői viszont „nem adtak többet, mint apriori tételek

¹⁷ Pákozdi Endre – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1954. november 3. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépirat, autográf aláírással.

¹⁸ Ennek a javaslatnak a szövege nem ismert, nem maradt fenn, de küldésének ténye szerepel a február 4-i kiegészítő jegyzék elején, lásd a következő jegyzetet.

¹⁹ Az „Új Magyar Múzeum” szerkesztőbizottságának, Vargha Kálmán főtítkár kartárs kezéhez MTA Irodalomtörténeti Intézete; Budapest, 1958. február 4. [Kiegészítő jegyzék.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, autográf aláírás nélkül.

²⁰ VARGHA Kálmán, „Új Magyar Múzeum”, Irodalmi Újság 1956. július 14., 4. Július 10-én az Esti Budapestben, illetve 11-én a Magyar Nemzetben már olvasható volt egy-egy kishír, amelyek az 1956 második félévében megjelenő József Attila-dokumentumgyűjteményről, illetve az 1957-es Móricz Zsigmond-gyűjteményről tudósítottak.

²¹ VARGHA Kálmán, Az Új Magyar Múzeum-sorozat terve, It 1956/4, 454–456.

igazolása érdekében összehordott és gondosan megnyesegetett idézetgyűjteményt.” Az 1954-es elhatározás alapján tervezett, immár végleges címmel rendelkező Új Magyar Múzeum köteteit az Irodalomtudományi Intézet és az Akadémiai Kiadó közösen jelentetik meg, mindkét intézmény biztosítéka a szakmai hozzáértésnek. Vargha Kálmán egy címjegyzéket is közölt, amelynek tételei között első helyen saját Móricz Zsigmond-kutatásainak kötetekben megmutatkozó eredményei álltak. Jelezte még a Bokor László által összegyűjtött József Attila-tanulmányok és kritikák gyűjteményét,²² az Ady-irodalom köteteit, Kaffka Margit kiadatlan naplóit és leveleit, irodalmi programnyilatkozatok, irodalmi viták köteteit, a két világháború közötti évtizedek emigrációs irodalmának dokumentumait, Kosztolányi ötezer levelét, a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezést, esetleg Schöppflin Aladár kritikáinak gyűjteményét.²³ Sokszínű és fontos munkák szerepeltek a tervben – de a Pákozdi Endre által visszaigazolt Ambrus-kötet még nem volt közöttük. Nem sokkal később, a sorozat első darabjának²⁴ közeli – 1957 novemberi – megjelenése előtt Bohus Magda is összefoglalta az akkor aktuális ismereteket.²⁵ Második kötetként a Babits–Juhász–Kosztolányi levelezést nevezte meg, aztán Vargha Kálmán Móricz-gyűjteményének első kötetét, a távolabbi időszakban pedig kortársi emlékezéseket Ady Endréről Kovalovszky Miklós szerkesztésében, Kosztolányi Dezső levelezését. Újdonság, hogy a sorozat tervezett egy Bisztray Gyula és Komlós Aladár által sajtó alá rendezett Gyulai Pál-kötetet is, ez azonban *A magyar irodalomtörténetírás forrásai* nevű sorozat ötödik kötete lett 1961-ben. Az Ambrus-levelezés még ekkor sem szerepelt.

Nem is szerepelhetett, mivel 1955 februárja és 1958 utolsó negyedéve között nem történt semmi, nincs írásos jele annak, hogy a kötet ügye előbbre lendült volna. Ebben a szünetben talán szerepet játszott, hogy a sorozat arculatának kialakítása, a ténylegesen elkészült első kötetek kiadási fázisba kerülése – mint láttuk – időbe került, és biztosan a várakozást növelték az 1956. október 23-a és november 4-e közötti napok is. Valamint az a körülmény, hogy a Vargha Kálmán által tervezett kötetekből csupán Babits, Juhász, Kosztolányi levelezésének, valamint saját Móricz-kutatásainak a kéziratai álltak rendelkezésre, a többi anyagának gyűjtése, sajtó alá rendezése elhúzódott. Ekkor fordulhatott a figyelem Ambrus Zoltán levelezésére,

²² A cím, a terjedelem még nem volt végleges, az Irodalomtörténetben: *József Attila a kortársak szemében és két kötet*. Az Irodalmi Újságban: *József Attila a kortársak között*, és „előreláthatólag még ebben az évben” kiadják az első kötetet. A végleges címen *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes gyűjtemény 1987-ben jelent meg.

²³ Kovalovszky Miklós Ady-gyűjteményének kötetei 1961 és 1993 között jelentek meg, Kaffka Margit naplóit 2008-ban adta ki a Nap Kiadó. A Nyugattal kapcsolatos irodalmi viták gyűjteménye nem jelent meg. Kosztolányi Dezső levelezésének első kötetét 2013-ban jelentette meg a Kalligram Kiadó. Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése 1959-ben megjelent, de ez egy korábban elkészült, befejezett kézirat volt, lásd BUDA Attila, *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésének kiadástörténete = Kosztolányi Dezső levelezése I., 1901–1907*, szerk. BUDA Attila, összeáll., s. a. r., jegyz., tan. BUDA Attila–JÓZAN Ildikó–SÁRKÖZI Éva, Kalligram, Pozsony, 2013, 720–775. Schöppflin tervezett kritikagyűjteményét sem adták ki.

²⁴ Hegedűs Nándor *Ady Endre nagyváradi napjai*.

²⁵ BOHUS Magda, „Új Magyar Múzeum”. *Egy új könyvsorozatról*, A Könyvtáros 1957., 5 (október), 378–379.

és a rövid határidőre, amit Fallenbüchl Zoltán magának szabott a kézirat leadásához. Szauder József intézeti osztályvezető 1958. november 12-i rövid üzenetében azt írta a sajtó alá rendezőnek, hogy a kötet 1959-ben megjelenhet és hamarosan meg kell állapodniuk a lektor személyében.²⁶

1959. január 17-én kelt levele szerint az Intézet akkori tudományos főmunkatársa, a XX. Századi Osztály vezetője, Szabolcsi Miklós is bekapcsolódott a munkába. Ekkor már nyilván látni lehetett, hogy a korábban ütemezett kötetek közül több anyagának összegyűjtése, szerkesztése valóban késlekedni fog, ezért arról írt Fallenbüchl Zoltánnak, hogy a kiadási tervet „újra” napirendre veszik, s kérnek 25 olyan levélről másolatot, amelyek kellőképpen reprezentálják a válogatást.²⁷ A Szabolcsi Miklós által kívánt mintaleveleket az Intézet megkapta, s gyors olvasás után – sürgett az idő – április 12-én a kötet tartalmát elfogadták. Ez volt az első változat.²⁸ Erre az időre a Szauder József levelében említett lektorok személye is véglegessé vált: egyikük, Gyergyai Albert a francia nyelv és szellem tudója volt, másikuk, Bodnár György, az Intézetet képviselte. Gyergyait talán az Akadémiai Kiadó választotta, ezért írhatta Szauder József 1960. szeptember 27-én, hogy az ő véleményét nem áll módjában befolyásolni. A lektorok közül Gyergyai a Nyugatban szerzőtársa volt Ambrusnak, halála után néhány kötetének a bevezetését ő írta, s Ambrushoz hasonlóan Flaubert regényét (*Bovaryné*) szintén lefordította.²⁹

A lektori vélemények

Mivel a szerzői kézirat és jegyzetei elkészültek, az Akadémiai Kiadó egyfelől 1960. február 11-i dátummal szerződést küldött az összeállítóknak,³⁰ másfelől kiadta olvasásra azt a két lektornak. E változat terjedelme harminc szerzői ív volt, a megjelenésre a kiadó az 1960-as évet prognosztizálta, közelebbi időpont nélkül. Fallenbüchl Zoltán a hasábkorrektúrára tizenöt, a nyomdai korrektúrára egy hetet kapott. Az eredeti, általa írt szöveg – ezen feltehetően a jegyzeteket kell érteni – öt ív terjedelmű volt, ezért ötezer forint járt. A „gyűjtött” anyag, tehát a levelek ennek az ötszöröse, de ez ívenként kevesebbet, csak négyszáz forintot ért. Vagyis az összesen harminc

²⁶ Szauder József – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1958. november 12. Lelehelhely: OSZK Fond 472. Gépirat, autográf aláírással.

²⁷ Szabolcsi Miklós – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1959. január 17. Lelehelhely: OSZK Fond 472. Gépirat, autográf aláírással, hivatali bélyegző lenyomatával.

²⁸ Lásd az 53. számú jegyzetet.

²⁹ Egészen pontosan amikor 1958-ban az Európa Kiadó A világirodalom klasszikusai sorozatban – amelynek köteteit az idézett, 1954-es javaslat egyik megvalósításaként jelentették meg – Ambrus fordítását szerette volna kiadni, Gyergyait kérték meg a nyelvi korszerűsítéssel. Ő addig javította, modernizálta Ambrus szövegét, amíg a fordítás legnagyobb részét a magáénak nem érezte, s ezért a regény az „Ambrus Zoltán nyomán” alcímmel jelent meg (1958 és 1960). A későbbi kiadásokból ez a kitétel eltűnt, csak Gyergyai neve maradt. Mindezt nyomon lehet követni az OSZK szerzői betűrendes katalógusának tételeiből.

³⁰ [Szerződés, kísérő sorokkal]; Budapest, 1960. február 11. Lelehelhely: OSZK Fond 472. Nyomtatvány, gépirással kitöltve, autográf aláírással és kiadói bélyegzőlenyomattal.

ívért bruttó tizenötezer forintra számíthatott, valamint tíz szerzői példányra. Ebben az évben már forgalomban volt az egy kilós, „finom, fehér kenyér”, amelynek kilója három forint hatvan fillérbe került, mellette árusították a „fehér” kenyeret három forintért. A Kőbányai Világos egy üvegét 1960-ban szintén három forintért lehetett megvásárolni.

A két lektor tehát a válogatás olvasásába fogott. Nyár közepén, augusztus 23-án a kiadó visszaküldte a sajtó alá rendezőnek a kéziratot, valamint Gyergyai Albert és Bodnár György lektori véleményét.³¹ Ezek a hagyatékban nem maradtak fenn vagy még nem kerültek elő, de tartalmukra a velük kapcsolatos reakciókból következtetni lehet. Ambrus Gizella egy héttel későbbi, augusztus 30-i, Szauder Józsefnek címzett, első felindulásában írt levélből részben korábbi sérelmek, részben új észrevételek derülnek ki.³² Először visszautasította Gyergyai megjegyzését, aki többek között azt nehezményezhette, hogy a sajtó alá rendező(k) „esetleg” megváltoztatták egyik-másik levél szövegét, másodszor azt, hogy „tapintatból” meghamisítják Ambrus Zoltánt. Gyergyai talán a személyiségre vagy az életműre gondolt – esetleg mindkettőre. Hogy ki milyen képet lát másokban, élőkben vagy halottakban, az meglehetősen szubjektív; a közeli hozzátartozók és a kortársak Ambrus-képének nem kell okvetlenül egyeznie, ahogy az utókor is láthat, olvashat másként. De az ténykérdés, hogy a levelek eredetiek-e, illetve a közölni kívánt szövegek megegyeznek-e. Ambrus Gizella mindenesetre felajánlotta, hogy szívesen olvasásra adja a kötetben közölt leveleket magukat is, ha ezt a kiadó szükségesnek tartja. Azokat a leveleket, „amelyek közlése egyesekre vagy utódaikra kellemetlen lehet” eleve nem is válogatták ki, az apjáról közismert kép megváltoztatására pedig nincs szükség. Gyergyai Albert az említett kifogásokon túl kevesellte az Ambrus-levelek számát, ami azonban eltűzött és némiképp anakronisztikus igény volt. Párhuzamként lehet említeni például Babits Mihály levelezését, amely katalógusa szerint több mint tízezer levélből áll, ezek közül azonban Babits háromezer-nyolcszáz-ötvenhárom darabot írt, pontosabban ennyi ismert. A többi a címzeteknél elveszett, elkallódott, hozzáférhetetlenné vált. Más hagyatékok esetében is hasonló a küldött–kapott levelek aránya. Gyergyai Albert valószínűleg „irodalmi” levelezést szeretett volna olvasni, azért hiányolt még Ambrus-leveleket, ilyen küldemények azonban nem maradtak fenn. A postai kommunikáció – ez különösen családi levelezéséből látszik – számára nem az irodalom, a művészetek, a politika és a közélet viszonyainak, témáinak terepe volt, hanem csak a kapcsolattartás és ügyintézésé, gondolatait, reflexióit a szépirodalmi műveire hagyta. Végül Ambrus Gizella megjegyezte még, hogy a *Giroflé és Girofla* utolsó kiadása Gyergyai bevezetőjének késlekedése miatt csúszott 1955-ről 1959-re – e meg-

³¹ [Értesítés]; Budapest, 1960. augusztus 23. Lelöhely: OSZK Fond 472. Gépirat, két autográf aláírással, kiadói bélyegző lenyomatával. [Szerződés, kísérő sorokkal]; Budapest, 1963. április 18. Lelöhely: OSZK Fond 472. Nyomtatvány, gépirással kitöltve, autográf aláírással és kiadói bélyegzőlenyomattal.

³² Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella – Szauder Józsefnek; Budapest, 1960. augusztus 30. Lelöhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, autográf aláírással. Ez a tény, valamint az a körülmény, hogy a levél első példány, némiképp kétségesse teszi, a címzett valóban megkapta-e.

jegyzés éle arra irányult, hogy ekkor még a kötet bevezetését is Gyergyai írta volna –, illetve kifogásolta a Flaubert-fordításhoz fűzött jegyzetét.

Másnap Fallenbüchl Zoltán szordínósabb sorokat küldött Szauder Józsefnek,³³ kiemelve a szembenállásokat: „A lektorok egymással ellentétes nézetei között azt hiszem, nem lesz könnyű hidat verni: Gyergyai például kevesli az Ambrus által írott leveleket, Bodnár ellenben csekély 39-et kihagyna belőlük”. Rövid leveléből az is kiderül, hogy nem csupán Bodnár György, de a sorozatszerkesztő, Vargha Kálmán is egyes levelek kihagyását szorgalmazta. Fallenbüchl mellékelte észrevételeit is Bodnár György kívánalmaira. Sorra vette egyfelől, hogy milyen okok miatt nem lehetett több, hiányolt Ambrus-levelet megtalálni, másfelől megindokolta azokat a közléseket, amelyeket a másik lektor vitatott. Elismerte, hogy a kötet szövegének végleges lezárása előtt a jegyzetek szövegével is óvatos volt, mind terjedelmi, mind tartalmi vonatkozásokban, ez azonban utólag helyesnek bizonyult, mivel Bodnár György az elkészült jegyzetekben így is sok fölösleges dolgot talált, ellenben Gyergyai Albert legalább annyi mindent hiányolt. Ez a két állítás egyébként még el is fért volna egymás mellett, de a kiadástörténet inkább arra utal, hogy a lektorok és a sorozatszerkesztő valamilyen előzetes elképzelést kértek számon a kötetben, s kevésbé figyeltek arra, ami a sajtó alá rendező által a válogatással láthatóvá vált.³⁴ Végül Fallenbüchl Zoltán leszögezte: „nagyszámú levél elhagyását feltétlenül károsnak [tartom], mivel az egy – irodalomesztétikai, életrajzi és ezen túlmenően kissé kortörténeti – egységet képvisel, amelyből nem lehet úgy kihúzni építőköveket, hogy maga az egész épület kárt nem szenvedjen”. Szauder József a hónap végén válaszolt,³⁵ rövid levelében arról írt, hogy Bodnár Györgyöt megegyezésre kérte, keressék egymást, de Gyergyai Albertre neki nincs hatása.

A kiadástörténetben itt ismét néhány hónapos hiatus van, vélhetően ez idő alatt tárgyalások folytak a sajtó alá rendező és a lektorok között, vagy egyszerűen állt minden. 1961. január 7-én Fallenbüchl Zoltán hosszú levelet írt Szabolcsi Miklósnak. Először felidézte a szövegközlés 1955-ben Sötér István által is megerősített három összetevőjét – életrajz, irodalomtörténet, korrajz –,³⁶ majd ismét a kihagyások ügyére tért rá. Elismerte, hogy mivel a válogatás kezdetén azzal szembesült, az egész életutat lefedő „irodalmi” levelezést nem tartalmaz a hagyaték, ezért a kezdeti évekből „egy-két esetben [...] több, egészen jelentéktelennek látszó, Ambrusnak írt levél is belekerült a gyűjteménybe; olyanok, amelyek az író életének bizonyos nevezetesebb fázisaira vetnek fényt”. Ha azonban az életrajz tükrözése nem feladata a kötetnek – ezek szerint az életrajzi szempont is kifogás alá eshetett –, akkor ezek a levelek, valamint a többi is, amelyek hasonló okok miatt kerültek bele, elhagyhatók. Ezután

³³ Fallenbüchl Zoltán – Szauder Józsefnek; [Budapest, 1960. szeptember 1.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzával.

³⁴ Lásd *A szövegkiadás helyzete* című fejezetet.

³⁵ Szauder József – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1960. szeptember 27. Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, autográf aláírással, ugyanilyen utóirattal.

³⁶ Fallenbüchl Zoltán – Szabolcsi Miklósnak; [Budapest 1961. január 7.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzával. Lásd még a 16. számú jegyzetet.

áttért az Ambrus által írt levelekre, amelyek a két lektor által kért kutatás után kiegészültek újakkal. Csakhogy az újabb szerkesztési fázisban meg Vargha Kálmán, az egyik sorozatszerkesztő kívánt az immár megnövekedett számú Ambrus-levélből jelentős elhagyást. A sajtó alá rendező több oldalon keresztül sorolta és indokolta Szabolcsinak azokat a leveleket, amelyeket mindenképpen közölni szeretett volna. Azonban az általa említett levelek sorszámaival és rövid kivonatukat összehasonlítva az 1963-as kötet sorszámaival, megállapítható, hogy a levélkihagyás elkerülhetetlenné vált. A furcsaság az, hogy egy *Ambrus Zoltán levelezése* címmel megjelent kötetből maradtak ki Ambrus-levelek. Fallenbüchl Zoltán levélösszefoglalói alapján megállapítható: a kihagyásra ítélték között volt olyan, amelyben Ambrus arról írt, hogy nyaralása alatt is dolgozik, volt (levélformájú) szerződése a Révai Kiadóval, hadakozása a cenzúrával, s különböző, irodalmi munkásságaival kapcsolatos sorok. Szabolcsi február 27-én többek között ezt válaszolta: „Figyelembe véve az Ön által javasolt módosításokat [...] helyesnek tartjuk, ha az ön kívánsága érvényesül és az alábbi levelek bekerülnek a gyűjteménybe [...]”, s ő is felsorolta azokat a levélszámokat, amelyeket Fallenbüchl Zoltán feltétlenül közlésre érdemesnek tartott.³⁷ A megjelent kötetben azonban ez ígéret ellenére sem található a Vargha Kálmán által kifogásoltak, pontosabban azok, amelyekhez a sajtó alá rendező ragaszkodott, például a Révaival kötött (levélformájú) szerződésének a szövege sem.

A kézirat folyamatos továbbszerkesztési munkái, a lassan parttalanná váló új és új kívánságok, a sajtó alá rendező meggyőzésére irányuló rábeszélés, mi maradjon ki, s mi legyen a végleges változatban 1961 további hónapjaiban folytatódtak. Ennek jele Vargha Kálmán rövid üzenete, amelyben március 13-i megbeszélésre hívta a kötet összeállítóját.³⁸ A folyamatos munkára vagy már csak egyezkedésre utal, hogy nyáron Fallenbüchl Zoltán hosszú levélben nyomtatékosította újra, milyen levelek megtartását szeretné.³⁹ Elfogadta Bodnár György lektori jelentésének legtöbb megállapítását, de leszögezte, hogy a kötet szerkesztése közben nem levelekben, hanem az életmű, az élet és a kor egészében gondolkodott, ezért tűnhet önmagában néhány postai küldemény jelentéktelennek; együtt azonban teljes képet nyújthatnak. A rövid tartalmi összefoglalók, illetve a nyomtatott szöveg alapján megállapítható, hogy kívánságai részben teljesültek, részben nem: a teljes elhagyásokkal szemben sikerült megtartani egyes leveleket.

³⁷ Ez a levélrészlet az Akadémiai Kiadónak írt levélből ismert, lásd az 53. számú jegyzetet.

³⁸ Vargha Kálmán – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1961. március 8. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépirat, autográf aláírás nélkül. Március 3-án egyébként az Élet és Irodalom rövid kis bevezetővel közölte Ambrus 1914. május 25-én írt levelét Riedl Frigyesnek, s utalt a megjelenés előtt álló levelezéskötetre. Az Irodalomtörténet ezévi második száma pedig Ambrus Gizella apjáról szóló biografikus írását, amely kiindulópontja lett a 2000-ben megjelent életrajznak, evvel a lábjegyzettel: „Örömmel adunk helyet e cikknek, melyet nagy írónk születésének századik fordulója alkalmából leánya írt. Nem mindenben értünk egyet a cikk írójával, de mint Ambrus Zoltán közvetlen környezetének véleményét tükröző dokumentumot, becsüljük cikkét. (Szerk.)”

³⁹ É s z r e v é t e l Bodnár György lektori jelentéséhez az „Ambrus Zoltán levelezése” c. kötetre vonatkozólag; [Budapest, 1961. július 2.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, első példány, autográf aláírással. A datálás ceruzairással.

November 13-án Ambrus Gizella rövid levelet írt Gyergyai Albertnek, amelyben kérte, hogy a kötetbe szánt előszavát írja végre meg, mert annak anyaga már nyomkész állapotban van, s 1960-ban meg kellett volna jelennie, viszont a két sorozatszerkesztő, Vargha Kálmán és Diószegi András Gyergyai bevezetőjét a megjelenés feltételéül szabták.⁴⁰ December 7-én Fallenbüchl Zoltán három oldalas levélben reagált ismét a két sorozatszerkesztő és Bodnár György lektor újabb javaslataira.⁴¹ (Ekkor már a kézirat a megjelent levelezés állapotában volt, legalábbis az idézett levélszámok megegyeznek a végleges kötet levélszámaival.) Gépírással válaszába utólag kézírassal jelölt nevek szerint felelt a felvetődött kérdésekre, ezek többnyire adat helyesbítések és magyarázatok voltak. Néhány esetben a közlés vagy a közlés elmaradásának indokolása olvasható: „A Jászai Marival való levélváltásra vonatkozóan nem forog fenn semmilyen súlyos ok, hogy csak részletek kerültek közlésre. Azonban a levelek tulajdonosa csak részleteket volt hajlandó átengedni közlésre. Egyébként a levelek többi részében nincs irodalomtörténeti vonatkozás.” A levelek (és az egész hagyaték) tulajdonosa Ambrus lánya volt, érthető, ha esetleg kételyei keletkeztek a teljes közlést illetően, apja halála óta éppen csak egy szűk emberöltő múlt csak el. Másfelől a sorozatszerkesztők és a lektorok nem is tudhatták az Ambrus–Jászai levelezés nagyságát, így azt sem, hogy teljes közlése szétfeszítette volna a tervezett kötet kereteit. Lehetséges egyébként, hogy anya és fia már ekkor szerették volna egy színházi témájú levelezés megjelentetését is, s abba szánták ezt a különleges levélváltást.⁴² Azt természetesen nem lehet tudni, hogy 1961-ben mit tartalmazott Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése, mennyivel volt több esetleg, mint a ma ismert anyag, mindenesetre a két éve megjelent kötet több esetben csak következtetni tud megírt, de elkallódott, megsemmisült levelekre.⁴³ Az intézeti közreműködők kérdései olyan levelekre is irányultak, amelyeket éppen korábbi kifogások miatt kellett elhagyni. Bodnár György továbbá nem értette, hogy Ignotus levele alatt miért a polgári neve szerepel, Fallenbüchl Zoltán megmagyarázta, hogy a levél írásakor még nem vette fel a később közismert nevet. Vargha Kálmán gyanúsításként értékelte azt a megjegyzést, hogy Kiss József a Jövendőben való részvétele miatt (a lapjára tekintő érdekből) kellemetlenkedett Ambrusnak; a kötet szerkesztője azt válaszolta, hogy ez nem gyanúsítás, Ambrus magától Kiss Józseftől tudta. Valóban, ezt Kiss József megírta, sőt

⁴⁰ Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella – Gyergyai Albertnek; [Budapest, 1961. november 13.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül, ceruzás datálással.

⁴¹ *Megjegyzések Diószegi András és Vargha Kálmán sorozatszerkesztők és Bodnár György lektor szerkesztői ill. lektori jelentéseire az Ambrus Zoltán-levelezéskötet tárgyában.* Budapest, 1961. december 7. Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül, a datálás ceruzáírással.

⁴² Az OSZK-ban lévő hagyatékban – Fond 472 – fellelhető Pók Lajos 1965. május 8-án keltezett néhány sora, amelyet a Gondolat Kiadó képviselőjében írt, s amely azt tartalmazza, hogy egy tervezett, „Ambrus Zoltán színházi levelezése” című kötetről a kézirat ismerete nélkül nem tud tárgyalni. A levél alján Fallenbüchl Zoltán írásával ez olvasható: „»A. Z. színházi levelesládájából« terv. / (Jászai levelek is)” Vagyis az örökösök tervezték a teljes Ambrus–Jászai levelezés – pontosabban, ami megmaradt, amit meghagytak belőle – kiadását is.

⁴³ „Mije lehetek én önnek?” *Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése 1885, összegy., s. a. r., bev., jegyz.* BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2023, 671.

vissza is kérte A Hét nevében neki adott szabadjegyet.⁴⁴ Legvégül Diószegi András valamely felvetésére ezt írta: „Csathó könyvének »forrásértéke« a nullával egyenlő. Mindaz, amit Ambrus Zoltánról ír, rosszindulatú ferdítés. Minden állítása hiteles állításokkal cáfolható.” Bár nyilván a családtagok sem elfogultság nélkül olvasták az egykori rendező mondatait, a lényegét illetően igazat kell adni Fallenbüchl Zoltánnak, Csathó Kálmán visszaemlékezése részben másoktól hallott, ellenőrizetlen, torzult, részben valótlan ismereteket is tartalmaz, forrásmunkának csak igen korlátozott mértékben használható.⁴⁵ A válaszok alapján az Irodalomtudományi Intézet – nyilván a sorozatszerkesztők, az intézetvezetés, a lektorok hozzájárulásával – 1962. április 12-én lezárva a kötet szövegét, a megmaradt leveleket, illetve jegyzeteiket elfogadta,⁴⁶ s a kézirat a kiadási szakba lépett.

A szövegkiadás helyzete

Ezen a ponton azonban egy kis időbeli visszaugrással, a szerkesztés külső körülményeinek feltárásával részleges magyarázatát lehet adni a sajtó alá rendezés körülményességeinek és ellentmondásainak. Segítséget ehhez Diószegi Andrásnak az Irodalomtörténeti Közleményekben 1961 végén közölt írása nyújt.⁴⁷ Ennek első bekezdéseiben azonnal látszik a korabeli irodalomtudomány, illetve a szövegközlések és értelmezésük, kommentárjaik többféle szorítottsága: egyfelől ki kellett jelenteni, hogy a marxista irodalomtörténet számára elmúlt korok története nem holt anyag, hanem eleven valóság, sőt „a tudományos feldolgozás igénye legfokozottabb éppen a jelenbe közvetlenül beszóló közvetlen múlttal szemben, amelyet a polgári tudomány eleven, lezáratlan volta miatt tudományos módszerekkel megközelíthetetlennek, áttekinthetetlennek tartott.” A polgári – értsd: a második világháború előtti – irodalomtudománynak szóló kritika mellett természetesen a korabeli jelen nyugati feldolgozásait is bírálni kellett, vagy azért, mert „mindenféle értékeléstől tartózkodó, lexikális jellegű adatgyűjtemények”, azaz hiányzott belőlük az *expressis verbis* ideológia, vagy azért, mert nem mások, mint szubjektív írások, felduzzasztott esszék és nem tükrözik a modern irodalom objektív folyamatait, lefordítva: nem tartalmazták az osztályszemléletet. Velük szemben példa lehetne (lehetett volna) a szovjet tudományosság, amely az objektív folyamatokat helyesen tükrözi, azonban eddigi eredményeit problematikusá tette a dogmatizmus, ezért „a szovjet irodalomtörténetnek is még alapvető problémák tisztázásával kell foglalkoznia”. A magyar irodalomtörténet tehát nem támaszkodhat sem nyugati, sem baráti példákra, a magyar irodalom sajátosságait önállóan kell megközelíteni és magyarázni. Ez a gondolatmenet megadta a császárnak, ami a császáré, és a magyar irodalomtörténészeknek is azt, ami nekik járt.

⁴⁴ BUDA Attila, „Az ember fölfogad egy takaros hölgyikét”. Ambrus Zoltán idézése, I., Kortárs 2024., 3/30–31.

⁴⁵ BUDA Attila, „Szeretni, szeretni, szeretni – a többi sár”. Ambrus Zoltán idézése III., Kortárs 2024/6., 79–80.

⁴⁶ Lásd az 53. számú jegyzetet.

⁴⁷ DIÓSZEGI András, *Új magyar múzeum felé. A huszadik századi irodalomtörténeti forráskiadás problémái*, ItK 1961/5, 557–569.

Mindezek tisztázása után rá lehetett térni a segédtudományok, illetve a forrás-kiadás kérdéseire. Annak leszögezése mellett, hogy a huszadik századi irodalomtörténet csak marxista lehet – ami, mivel ez a megállapítás nem volt érvényes az 1945 előtti évtizedekre, eleve korlátozott kijelentésként értelmezhető –, a szerző áttekintette először az elmúlt négy-öt esztendő, vagyis az 1954 utáni évek tudományos feldolgozásait és kiadásait, valamint az emlékezéseket, emlékezés jellegű írásokat. Utóbbi forráscsoport legfőbb értékmérője a tudományos objektivitás fogalma lett, s ebben a hatvanas–hetvenes években is sűrűn használt kifejezésben a jelző mindenhatósága fedte el a jelzett szó mögötti ideológiai kívánalmakat. A szubjektivitás gyakorlása és megítélése egyébként is kétarcú: magában foglalhat rejtett vagy direkt véleményt, amely egyetértőleg, illetve kifogásolva viszonyul tárgyához. Az olvasóközönség viszont, mivel általában az iskolázás során megtanulja mire és kire kell büszkének lenni, nehezen viszonyul azokhoz a narrációkhoz, amelyek egy felépített személyiséget, egy valamilyen szempontból példaadónak kitüntetett életművet vagy viselkedést mutatnak másként, esetleg kérdőjeleznek meg, s a szakmabeliek közül sem képes mindenki a korábbi elbeszélés(ek) mellé illeszteni egy másikat, egy újabbat. Más véleményét meg lehet kérdőjelezni, de a saját vélemény megfogalmazása sokszor gátlás alá esik. Hogyan kell megítélni például Kosztolányit (meg Babitsot), miután napvilágra került, hogy egyetemi levelezésükben egyszer erős kritikát gyakoroltak Adyról?⁴⁸ És jelent-e ez valami olyasmit, ami Ady eddigi értékelését is befolyásolhatja?

Az elháríthatatlan felelősségrevonás pedig irányulhat az emlékezőre, a feldolgozott hagyaték eredeti tulajdonosára, főleg azonban a sajtó alá rendező szakemberre. A magánéleti kitárulkozásnál ugyanis még súlyosabban esett a latba az ideológiai számonkérés. A szerző Kosztolányi Dezső *Írók, festők, tudósok* című kötetét, Halász Gábor válogatott cikkeit, a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezést említette, amelyekkel szemben felmerült az a kritikusi aggály, hogy milyen szemléletet támogatnak ezek az válogatások, valamint a hozzájuk fűzött sajtó alá rendezői utószavak, bevezetések. Egyik példaként említette Héra Zoltánnak a Népszabadságban megjelent kritikáját⁴⁹ Kosztolányi említett kötetéről, amelyben Diószegi szerint a bíráló „teljes

⁴⁸ Amely kritika egyébként erősen cenzúrázva, kihagyásokkal jelent meg, feltehetően nem csak az olvasók megzavarásának elkerülése miatt, hanem azért is, hogy a „liberális” Babits meg Kosztolányi ideológiai ellenzői ne kapjanak meggyőződésükhöz újabb töltetet, lásd *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, Török Sophie gyűjtését s. a. r., jegyz. BELIA György, Akadémiai – MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1959, 112.

⁴⁹ Héra Zoltán három évvel korábban a következőket írta: „A polgári – hazai és külföldi – írók műveinek megjelenésénél valahogy úgy fest a dolog, mintha egyes kiadók nem bíznának eléggé abban, hogy e szóban forgó művek polgári eszmeköre és érzésvilága magától, azaz kiadói kommentárok és elmefuttatások nélkül is bámulatba tudja ejteni az olvasót. Immár két esztendeje sorra látnak napvilágot olyan elő- és utószavak, amelyek kenetteljes hangon magyarázgatják, hogy amit mi avultnak érzünk az voltaképpen modern, amit mi kínosan ellentmondónak vallunk, az eszményien harmonikus. Néhány puhatolózó előcsatározás után immár nemcsak kis szurkálásokkal bosszantják az olvasókat: amit tesznek, az már-már szellemi hadviselésé válik.” Lásd HÉRA Zoltán, *Részrehajlás vagy „elfogulatlanság?” Megjegyzések egy utószóhoz*, Népszabadság 1958. december 25., 19.

joggal vetette fel, hogy egy önmagában is problematikus, a liberális polgári ideológia vonalában haladó gyűjteményt semmiképpen sem kísérhet olyan utószó, amely nem csak hogy kritikátlan, hanem maga is liberális nézőpontú.” (Az utószó meg nem nevezett írója Réz Pál volt.)

Mindezt az okozza, folytatja tovább Diószegi András, hogy a könyvkiadásban, bár központilag irányítják, mégsem volt korábban „kellő szervezettség, arányosság, céltudatosság”. Emellett nincs tisztázva, hogy „elvileg” mi számít huszadik századi forrásanyagnak, illetve milyen módszerekkel lehetne felkutatni azokat. Végül, bár a kritika megállapításai segítséget nyújtanak, mégis megfelelő módszer, nem áll rendelkezésre „a forráskiadás általános, egységes és kötelező metodikája”. És bár kimondatlanul ez az igény az ideológia és a gyakorlat összeillesztését (is) jelentette, mégis ez eredményezte – más körülmények, szándékok mellett – az 1962-ben elfogadott, Horváth Károly nevével fémjellezhető kiadási szabályzatot.

Diószegi a továbbiakban még hosszasan értekezett a szövegkiadással kapcsolatos tartalmi és módszertani, egyben elvi kérdésekről. Mintegy összegzésként sorra vette, hogy az Új magyar múzeum sorozatában, az ekkor már jelzett Ambrus-levelezés mellett, mit lenne érdemes tervbe venni: Gozsdu Elek levelezését, Justh Zsigmond kéziratos hagyatékának feldolgozását,⁵⁰ s egy Tömörkény-levelestárat. A kéziratok mellett említette a nyomtatásban megjelent műveket is: „Ambrus Zoltán mind ez ideig összeszedetlen, kiadatlan magyar irodalmi vonatkozású kritikái halhatlan gazdag anyagnak szolgálhatnának nemcsak az illető szerző, hanem az egész kor problematikájának a megismeréséhez, a szépirodalmi oeuvre geneziséhez.” Nagy kár, hogy ezekre a terveknek nem maradt sem kedv, sem akarat.

Folytatás a kiadóban

1962. május 15-én a kiadó – Róth Edith irodalmi vezető és Gábor Ernő főszerkesztő – átvette a lektorált kéziratot. (Rejtélyes, hogy a megjelent kötetben miért ez olvasható: „a kézirat a kiadóba érkezett: 1962. október 25.”) Terjedelmét előzetes kalkuláció alapján huszonkét szerzői ívre becsülték – nagyjából tizenöt ív levelek, hét ív jegyzetek –, ami az 1960. február 11-i (elő)szerződés terjedelménél kevesebb. Majd jogszabályokra hivatkozva leszögezték: „a kéziratot azzal a feltétellel fogadjuk el kiadásra, hogy a szerzői honoráriumot a kb. 22 íves tényleges terjedelem alapján fogjuk elszámolni.”⁵¹

Május 28-án az OTP Mórincz Zsigmond körtéri fiókja Fallenbüchl Zoltánnak a Ménesi útra címzett értesítésében tudomására hozta, hogy az Akadémiai Kiadótól 8 342.– forint érkezett a számára. Majd július 11-én újabb értesítés jött avval, ha nem veszi át az összeget, vissza kell küldeniük a feladónak.⁵²

⁵⁰ Naplóját 1940-ben Halász Gábor már kiadta.

⁵¹ [Elismervény]; Budapest, 1962. május 15. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépirat, két autográf aláírással.

⁵² [Értesítés]; Budapest, 1962. július 11. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépirat, két autográf aláírással.

A kiadás újabb fordulata három hónap múlva következett. A sajtó alá rendező leveléből⁵³ kiderül, hogy a nyomdai előkészítő munka közben – a kolofonban Kovács Győző van feltüntetve kiadói szerkesztőként – a már lezárt, véglegesített szövegű kötetből az Akadémiai Kiadó is el akart hagyni hat levelet, arra hivatkozva, hogy a közlésért kritikát fognak kapni. Nem illett a kötetbe szerintük a Tormássy Gizellának írt, rövid, személyes hangú levél (25.), Gozsdu Elek ugyancsak rövid, szintén személyes hangú üzenete (52.), Márkus Emmának a „illendőség” határán kissé túlnyúló sorai (78.), Ágai Bélának, az adott történelmi kontextusban valóban kellemetlen akusztikájú üzenete (169.), egy Krúdy Gyulának írt névjegy, amit Diószegi András javasolt megjelentetni (429.), valamint egy Gyergyai Albert – Ambrus Zoltán levélváltásból Ambrus igen udvarias válaszát is elhagyni javasolták, ami talán Gyergyainak okozott nehézséget a válogatás megjelenése idején (434.). Ez a kiadói cenzúra-próbálkozás egyfelől a „hozzáértést”, másfelől az „óvatosságot” demonstrálta, de a kívánság nem ért cél: a levelek maradtak a kéziratban, sorszámuk zárójelben olvasható. A felsoroltakból példaként érdemes idézni Ágai Béla rövid üzenetét, amit 1962-ben, néhány évvel a forradalom után, még az amnesztia előtt igen könnyen lehetett aktualizálni (és megjelenését számonkérni):⁵⁴

Kedves Uram, a mai komisz időben félek az ügyésztől. Még megesik az a székény, hogy lefoglalnak. Kérek, ha lehet, még ma másikat. Azután a szokásos kétheti rimánkodás: vasárnapra novellát!

Hűségese híve

Ágai

Fallenbüchl Zoltán elutasította a csonkítási igényt, s levelét evvel zárta: „Kérem a kötetnek eredeti szövegében való megtartását s egyszersmind kérem, szíveskedjék a levelek kihagyását kívánókat levelem tartalmáról értesíteni”. Soraira a kiadó helyett Szabolcsi Miklós válaszolt, aki teljesen magáévá tette a hat levél törlésére vonatkozó igényt. A sajtó alá rendező azonban neki sem engedett, ezért egy hónappal később, július végén Kovács Győző személyesen is megkereste.⁵⁵ Az unoka ragaszkodott az Intézet által elfogadott utolsó változathoz, s augusztus 14-én anyja írt hosszú, támogatást kérő levelet Sötér Istvánnak.⁵⁶ Felelevenítette a kötet történetét: az 1959 júniusában elkészült első változatot Bodnár György és Gyergyai Albert, utánuk Vargha Kálmán és Diószegi András is lektorálta, majd átnézte Szabolcsi Miklós is. Kívánságukra fia kihagyott nagy mennyiségű levelet, a megmaradtakat

⁵³ Gábor Ernő főszerkesztő kezéhez / Akadémiai Könyvkiadó; Budapest, 1962. június 24. Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül.

⁵⁴ Ambrus Zoltán levelezése, s. a. r., jegyz. FALLENBÜCHL Zoltán, előszó DIÓSZEGI András, Akadémiai, Budapest, 1963, 149., 455.

⁵⁵ Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella – Sötér Istvánnak; [Budapest, 1962. augusztus 14.], lelőhely: V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzaírással.

⁵⁶ Lásd az előző jegyzetet.

pedig négyszer átdolgozta, egyeztetve az egymással ellentétes véleményeket – itt valószínűleg a jegyzetekre célzott. „1962. május 15-én – miután végleges megállapodás történt arra nézve, hogy mely levelek maradnak meg a gyűjteményben – a kiadó elfogadta a munkát azzal az ígérettel, hogy az most már nyomdába kerül.” Ezt követően keletkeztek az újabb elhagyási javaslatok. Ambrus Gizella is megindokolta, hogy a hat levél miért szükséges a válogatásban, s felvetett egy teljesen akceptálható szempontot: „Hogy mit ítél valaki jelentéktelennek, nagyon egyéni lehet. A lektorok sem foglaltak el ebben a tekintetben egységes álláspontot. Így például az egyik lektor külön kiemeli valamelyik levél érdekességét, amit a másik jelentéktelennek minősített és ki akart hagyni. Már annyiféle kívánság merült fel a válogatás kapcsán, amit mind figyelembe kellett venni; éppen a válogató szempontjai érvényesüljenek legkevésbé?” A kiadói „kompresszió” megtagadásának okai között az is szerepelt, hogy már korábban igen sok levelet ki kellett hagyni, s a megjelenésre váró kötet terjedelme „jóval alatta van az eredeti szerződésben megállapított terjedelemnek”, viszont a befektetett munka már több kötet elkészítését is lehetővé tette volna. Nehézséget okozott továbbá a bevezetés kérdése. Az összeállítás–szerkesztés–lektorálás–megjelentetés állomásait regisztráló levelezésből, illetve iratokból kiderül, hogy a közvetlen leszármazottak és Gyergyai Albert között feszültség volt, amit részben az akkori közelmúlt és a kiadás idejének jelene közötti ellentmondás okozott. Ugyanis míg 1925-ben Gyergyai boldog és büszke volt, mert Flaubert-fordítását Ambrus nevével ékíthette,⁵⁷ addig a *Bovaryné* szövegének „átdolgozása”, kommentálása, majd saját fordításként megjelentetése nehezítelést váltott ki Ambrus lányából és nyilván unokájából is.

1962. szeptember 27-én a sajtó alá rendező az Akadémiai Kiadó munkatársának, Végh Ferencnének válaszolt, aki szeptember 12-én a kötet paraméterei iránt érdeklődött, amit bevezetőként használhattak a kereskedelmi reklámokhoz, ismeretésekhez.⁵⁸ Fallenbühl Zoltán megírta, hogy végleges bibliográfiai adatokat még nem tud megadni, mivel a szedés még nem kezdődött el. Fölsorolta a kötet közreműködőit, a terjedelmet – huszonkét (szerzői) ív, azaz 880 000 n –, az előrelátható illusztrációkat. Megírta azt is, hogy várják Gyergyai Albert bevezető tanulmányát. A levélszám már végleges volt: 517.

Gyergyai Albert azonban, talán a hagyaték örököseivel kialakult nézeteltérése miatt, vagy ugyancsak óvatosságból nem vállalkozott a kötet bevezető tanulmányának megírására. Ekkor a feladatot a sorozat egyik szerkesztője, az akkor harmincnégy éves Diószegi András kapta meg. Mivel ő Ambrus Zoltánnal soha nem foglalkozott, ezért Fallenbüchl Zoltán azt kérte a kiadótól, hogy a bevezetőt nyomás előtt ő is olvashassa el. Az Akadémiai Kiadó 1963. március 21-én mégis a Diószegi által írt előszó nyomtatott, tehát véglegesnek gondolt szövegét küldte el a sajtó alá rendezőnek, aki abban számtalan hibát és tévedést talált. Fel is sorolta ezeket, illetve az Ambrusról korábban megjelent hibás és közleményről közleményre tovább öröklődő

⁵⁷ Ambrus Zoltán levelezése, I. m., 367.

⁵⁸ Fallenbüchl Zoltán – Végh Ferencnének; [Budapest, 1962. szeptember 27.] Lelöhely: PIM V. 5 872/63. Gépírat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzáírással.

helytelen ismereteket is javította.⁵⁹ Néhol azonban a bevezető írójának véleményét is megkérdőjelezte, aminek annyiban jogosultsága volt, hogy Diószegi csak az Ambrus-recepcióra építette írását, nem látszik, hogy elmélyült Ambrus-olvasottság is vezet-e volna tollát. Persze nem volt erre sem ideje, sem lehetősége. Mindenesetre az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Ambrus-hagyaték olvasói levelei – szemben az előszó írójának megállapításával – nem azt mutatják, hogy a kortársak nem olvasták volna például a *Midas királyt*. Diószegi Andrásnak az a sajtó alá rendező által idézett megjegyzése, hogy Ambrus „hatása [...] alig terjed túl a szűkebb irodalmi közvéleményen” az ötvenes évek „olvasó nép”-igényének a fényében érthető: csak az az igazi irodalom, amelyet nagyszámú, művelődni és emellett ideológiailag fejlődni vágyó olvasó vesz a kezébe, ennél fogva izgalmas, szórakoztató, cselekményes, anekdotikus. A Fallenbüchl Zoltán által idézett kitétel egyébként a megjelent bevezetőben így olvasható: „hatása [...] alig terjedt túl az irodalmi közvéleményen. / Mindez pedig szorosan összefügg Ambrus regényeinek állandósuló karakterével: »filozofikus« intencióikat csak egy szűkebb, polgárosultabb intellektuel elit élvezhette.”⁶⁰ A hatvanas évek elején csupán a tömegigényt kielégítő olvasmány bírt jelentéssel,⁶¹ az akkor túlhaladottként definiált „polgárosultabb intellektuel elit” csak lenézést kaphatott. Az irodalmi közvéleményen kívül pedig a munkás- és parasztolvasók álltak, s az volt az igazi irodalom, amely nekik íródott, hatás pedig csak az, amely képviselt valamit. Mindezek mellett igen nagy frontot nyit az „irodalmi kölcsönzés” ugyancsak irányzatosan használt problémája, amit már Ambrus életében megfogalmaztak vele szemben. A kérdés röviden annak elismerése, hogy a magyar irodalom önmagában álló entitás-e a világban, vagy része a világirodalomnak, amelytől igen sokszor inspirációt kap(hat) és amelynek (sokkal kevesebbszer) inspirációt adhat. A posztmodern érti a szövegek és témák találkozását követő inter- vagy intratextuális kapcsolatokat, Ambrus működése idején azonban a magyar téma – kozmopolita téma választóvonalá vált, ami a múlt század negyvenes évek végétől a Kelet–Nyugat ellentétben jelent meg.⁶² Diószegi András nem képviselte ugyan sem a „nemzeti”, sem a „szocialista” szélsőséget, mivel azonban azt írta, hogy Ambrus nem „válaszolhatott” a plagizálásra, mégis valami, a tisztázást lehetetlenné tevő gátat feltételezett, amire a sajtó alá rendező azt válaszolta, hogy ilyesmiről szó sem volt: Ambrus tisztelte a kritika szabadságát, azért nem reagált nyilvánosan, s ebben az utóbbi megállapításban több igazság lehet. A sajtó alá rendező, főként a tárgyi tévedések javítása után – például: Ambrus az Üllői úton nem négy, hanem kicsivel több, mint két évtizedig lakott; nem beszélve a számtalan helytelen évszámról –, némi joggal jegyezte meg: „kár volt az Irodalomtörténeti Intézet lektorainak kihagyniok egy

⁵⁹ Az „Ambrus Zoltán levelezése” c. kötet kiadványszerkesztőjének / Budapest / Akadémiai Kiadó; [Budapest, 1963. március 21.] Lelehelty: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzairással.

⁶⁰ Ambrus Zoltán levelezése, I. m., 9.

⁶¹ BERKESI András Októberi vihar (1958), Kopjások (1959), Vihar után (1959) stb., SZILVÁSI Lajos Riadó a tárnák felett (1955), Fény a hegyek között (1955), Lányok (1956) stb.

⁶² LUKÁCS György, A „nyugatos” ideológia ellen, Szabad Nép 1948. december 12., 12.

sereg, »jelentéktelen«-nek ítelt levelet, amelyeknek éppen az volt a céljuk, hogy megvilágítsák az író munkásságának és életrajzának egy-egy kevésbé vagy nem jól ismert részletét.” Mindezek után Fallenbüchl Zoltán a kiadótól a bevezető átdolgozását kérte.

De ugyanezt kérte anyja is, aki ismét Szabolcsi Miklósnak címezte levelét.⁶³ Ezekből a sorokból a sajtó alá rendezés, szerkesztés újabb körülményeit lehet megismerni. Azt írta ugyanis, hogy fia „Vállalta a kellemetlenségek sorozatát, attól kezdve, hogy az általa tervszerűen összeválogatott leveleknek csaknem a felét ki akarták hagyni a kötetből, melyben így Ambrus személye teljesen mellékessé vált volna. Vitatkozott írásban adatai helyességének védelmében, közben elviselte a lektorok leckéztetéseit. Kívánságukra négy ízben újrírta a jegyzetek nagy részét. Miután előbb – megállapodás szerint – szöveghű helyesírással adta be a munkát, már a korrektúra elkészülte után kívántak módosítást a szöveg helyesírásában.” Emellett felvetette azt az ellentmondást, hogy míg a kötetben is közölt, Riedl Frigyesnek írt levelében Ambrus részletesen megokolja irodalmi hatás és irodalmi kölcsönzés különbségét, addig a bevezető tanulmány minden bizonyítás nélkül emlegeti a motívumkölcsönzést. Nehezményezte továbbá Diószegi Andrásnak azt a megállapítását is, hogy Ambrus Párizsban a „kiskocsmákat” járta.

Április 18-án Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója elküldte az Ambrus Gizellának szóló „szerzői” szerződést.⁶⁴ Ez tizenöt ívről szólt, hasáblevonatokról és tördelt korrektúráról nem esett szó benne. Valójában ez az örököszt megillető jogdíj volt, hármezer példány alatt – a kötet nyolcszáz példányban jelent meg –, ívenként 435.–, összesen 6 525 forint értékben egy „szerzői” példánnyal.

Viszont a kiadó a sajtó alá rendezőnek a bevezető átdolgozására vonatkozó kérésére nem reagált, ellenben május 3-án elküldte az egész kötet tördelt változatát, nyilván avval a hallgatóságos kéréssel, hogy Fallenbüchl Zoltán javítsa ki a hibáit. Ő azonban kijelentette, hogy egyelőre nem tudja azt visszaküldeni.⁶⁵ A kialakult helyzetért a kiadót tette felelőssé, mert

- a bevezető szövegét nyomtatás előtt nem mutatták meg neki;
- a hibák miatt annak átdolgozását kérte, s azt, hogy a javított szöveget szedés előtt megnézhesse, erre sem került sor;
- ebből a levélből derül ki, hogy maga Fallenbüchl Zoltán is írt volna bevezetőt a levelek elé – ennek szövege a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárchájában fenn is maradt, de nem lehet tudni, végleges változat-e –, amit azonban a kiadó nem kö-

⁶³ Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella – Szabolcsi Miklósnak; [datálás nélkül]. Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül.

⁶⁴ [Szerződés, kísérő sorokkal]; Budapest, 1963. április 18. Lelőhely: OSZK Fond 472. Nyomtatvány, gépirással kitöltve, autográf aláírással és kiadói bélyegzőlenyomattal.

⁶⁵ Fallenbüchl Zoltán – Az Akadémiai Kiadó t. Igazgatóságának; Budapest, 1963. május 3. Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. Miután Fallenbüchl Zoltán levelét evvel az utóírással fejezte be: „Jelen levelemmel egyidejűleg e tárgyban az MTA Irodalomtörténeti Intézet vezetőségéhez is fordultam”, lehetséges, hogy anyja nevében is ő levelezett az érintettekkel. Mindenesetre az anyja által vagy a nevében írt levelet ellátta saját, egyetértő záradékával.

zolt, s emiatt átszámozták az oldalakat; csakhogy a sajtó alá rendező az eredeti oldalszámok szerint állította össze a névmutatót, s amíg az eredeti oldalszámozás vissza nem áll, a jegyzetek hivatkozásait sem tudja elkészíteni;

- ráadásul a bevezető írója a tördelt korrektúrában sem javította a korábban megírt hibákat.

Ugyanazon a napon Ambrus Gizella Sötér Istvánnak írt tiltakozó levelet a bevezetés miatt.⁶⁶ Ő is elmondta, hogy a márciusi, első változatban sok adat- és főleg ténybeli hiba, tévedés volt, amelyek javítását fia kérte. Diószegi azonban csak az évszámokat javította, kifogásolt megállapításait nem dolgozta át, a szöveg módosítását nem végezte el. Ambrus lánya ismét felsorolta a hibás megjegyzések egy részét, és különösen kifogásolta a „motívumkölcsonzés” megmaradását. Olvasva a bevezető szövegét, úgy tűnik azonban, egyes pontokon a jogörökösök és a bevezető írója elbeszéltek egymás mellett. Diószegi ugyanis azt írta: Ambrus „ritkán bízza magát a saját fantáziájára, a motívumok, melyeket elbeszéléseiben fölhasznál, rendszerint kölcsönöztek.” Ennek bizonyítására Lázár Béla véleményét idézte: „Az Ambrus-kötet [*Ninive pusztulása*] minden egyes novellájában idegen mintát, ihletést vél felfedezni. [...] Lázár szempontjai nyilvánvalóan szűkkeblűek, Ambrus [...] szinte valamennyi írásában felhasznál irodalmi motívumokat. Kiindulópontja azonban mindig a személyes élmény, saját írói megfigyelés, eredeti mondanivaló. Műveiben a különböző irodalmi motívumok a mélyebb, hatásosabb művészi általánosítást, az általános emberi mondanivaló hangsúlyosabb kifejezését segítik elő, s ezért nyúl hozzájuk tudatosan.”⁶⁷ Diószegi a motívumkölcsonzést kiterjeszti az életmű egészére, de ezt éppen mentesülül említi, sajátos módszerként, amely mögött önálló írói világkép van. Ambrus Gizella viszont – jól emlékezve Lázár Béla eredeti számonkérésére – csak azt olvasta ki, hogy Ambrus egész életművében kölcsönözött, s erre reagáltak fiával együtt régi és új ingerültséggel, mert úgy érezték, sem az intézetben, sem a kiadóban nem hallják meg, amit mondanak. Mindenesetre csak az ellen tiltakoztak, hogy e kötet bevezetőjében legyenek ilyen megállapítások, ha Diószeginek tetszik ez a szemlélet, közölje máshol. Másfelől azonban néhány bekezdéssel később a bevezetés hosszan tárgyalja Ambrus „realisztikus” elbeszéléseit, s megállapítja, hogy írójuk „[a] vidék színtereinek, tiszti garnizonoknak és kaszinóknak, a fővárosi kávéházaknak, lóversenytereknek, szerkesztőségeknek vagy polgári otthonoknak az ábrázolása, élethűség dolgában semmivel sem marad el a realisztikus novella művelőinek, Mikszáth, Bródy vagy Thury produkcióinak hűsége mögött.”⁶⁸ Vajon ezekben a „realisztikus” írásokban, amelyek azért messze álltak Móricz vagy például Szabó Pál, Veres Péter realizmusától, a bevezető írója felfedezte-e az Ambrus „szinte valamennyi írásában” megtalálható motívumkölcsonzéseket?

⁶⁶ Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella – Az Irodalomtörténeti Intézet Igazgatójának / Budapest. [Budapest.] 1963. május 3. Lelőhely PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírások nélkül.

⁶⁷ Ambrus Zoltán levelezése, I. m., 13.

⁶⁸ Ambrus Zoltán levelezése, I. m., 15–16.

Sőtér e sorok olvasása után megbeszélésre hívta Fallenbüchl Zoltánt. Ő azonban május 7-én azt válaszolta,⁶⁹ hogy hivatalos elfoglaltsága miatt nincs lehetősége annak eleget tenni, ezért ír néhány sort. Dienes András tanulmányában még mindig sok hiba található. „Ezeknek a kijavításához azonban – bár ez a tanulmány szempontjából előnyös volna – sok minden más munkám miatt nincs időm a szerzőnek segítséget nyújtani. Ha ő nem törődik vele, hogy tévedések vannak a tanulmányában, az az ő dolga.” Annyi akar már csak megjegyezni, hogy Ambrus Párizsban nem járt kiskocsmákba, és még egyszer kifogásolta a motívumkölcsonzést/plagizálást, figyelembe ajánlv a kötet 260. számú, Riedl Frigyesnek írt hosszú Ambrus-levelet. Megjegyzendő még, ami a „kiskocsmákat” illeti, hogy természetesen sem Ambrus lánya, sem unokája nem tudhatta, hogy az apa–nagyapa Párizsban hol járt és hol nem. Viszont egy életet töltöttek mellette, jól ismerték, budapesti, gödöllői és a nyaralások alatti szokásait is, beleértve műveinek keletkezését, utóbbit hely szerint is értve. Az Ambrus–Jászai-levelezés, valamint annak jegyzetanyaga egyébként segít eligazodni ebben a kérdésben. Diószegi András ellenben egészen egyszerűen átvette némely emlékezés szóhasználatát, talán Krúdy Gyula íróársairól szóló, lírai, de a valóságot erősen túlstilizáló írásaiból merített, illetve rövidre zárta az ötvenes évek végén Budapesten már bezárt, „békebeli” kávéházak fogalmát és szolgáltatásait, mert ez felelt meg a saját ismereteinek, valamint a benne élő, felületes Ambrus-képnek, s ezekhez viszonyított. De ha magát a szót mind a családtagok, mind a külső szemlélő el is tudta volna fogadni, annak konnotációs mezője mégis mást és mást jelentett volna egyiküknek és másikuknak is. S miután Ambrus Gizella és fia felmondták a további kommunikáció lehetőségét a bevezetőről, az tartalmaz is mindent a párizsi kiskocsmáktól kezdve a plebejus származású Biró Jenőig – ami a kiadás évét jellemzi, nem pedig Ambrus életművét vagy levelezését.

Július 10-én az Akadémiai Kiadó elküldte a sajtó alá rendezőnek a végelszámolást.⁷⁰ Eszerint a jegyzeteket ívenként 1 000 forinttal, a leveleket 400 forinttal, az illusztrációkat pedig 250 forinttal vették figyelembe. A 6,36 ív jegyzetért 6 360.–, a 19,07 ív levélért 7 628.–, a 0,39 ív illusztrációért pedig 98.– forint járt. Hozzászámoltak még mindehhez 744.– forintot, így Fallenbüchl Zoltán 1954-ben elkezdett munkájáért kilenc évvel később összesen 14 830.– forintot kapott. Ebből 1962. május 17-én 8 450.– forintot utaltak át – az OTP értesítése 8 342.– forintról szólt –, 1963. július 10-én pedig 6 380.– forintot. A második összeg azonban ekkor még nem érkezett meg a címzetthez. A Móricz Zsigmond körtéri OTP kilenc nappal később értesítette a sajtó alá rendezőt, hogy az Akadémiai Kiadóból 6 380.– forintot kapott, amelyből azonban levontak 106 forint adót, az OTP pedig 6,30 jutalékot és 4,70 költséget. Fallenbüchl Zoltán markát pedig 6 263.– forint ütötte.⁷¹ Vagyis

⁶⁹ Fallenbüchl Zoltán – Sőtér Istvánnak; [Budapest, 1963. május 7.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépírat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzaírással. Mivel a megszólítás „Igen tisztelt Kartárs!”, elképzelhető, hogy a levél az intézetből másnak szólt.

⁷⁰ [A szerzői díj összesítése]; Budapest, 1963. július 10. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépírat, két autográf aláírással.

⁷¹ [Értesítés]; Budapest, 1963. július 19. Lelőhely: OSZK Fond 472. Nyomtatvány, gépírással kitöltve, két autográf aláírással.

akkori áron számolva anya és fia vehettek maguknak nagyjából 4 120 kg fehér kenyeret, esetleg 4 600 üveg Kőbányai Világost.

Ezt követően Bognár Béláné intézeti titkár július 15-én értesítette „Fallenbüchl Elvtárs”-at arról, hogy az Akadémiai Kiadó megküldte a tiszteletpéldányait, s „szíveskedjék elszállíttatásáról gondoskodni”.⁷² A kötet hivatalosan augusztus 3-án jelent meg, legalábbis ekkor íródott a sajtó alá rendező néhány sora, amelyet az akkor már Szegeden tanító Szauder Józsefnek erről írt.⁷³

* * *

Talán kellene ide egy frappáns befejezés. A tanulságok levonása, az olvasó reflektáltatása. A dokumentumok csak pillanatokot foglalnak magukba, de a valóság mindig édesebb, mint az elmélet almája... Társadalmi mobilitás kontra folyamatos hagyomány? De mi az egyik és mi a másik? És mi épül – a mindenkori jelenben?

⁷² Bognár Béláné – Fallenbüchl Zoltánnak; Budapest, 1963. július 15. Lelőhely: OSZK Fond 472. Gépirat, autográf aláírással.

⁷³ Fallenbüchl Zoltán – Szauder Józsefnek; [Budapest, 1963. augusztus 3.] Lelőhely: PIM V. 5 872/63. Gépirat, másodpéldány, aláírás nélkül. A datálás ceruzairással.

B I B L I O G R Á F I A

- [Az Irodalmi Újság gyászszáma], Irodalmi Újság 1953. március 12., [1–10].
- [Név nélkül], *Az Irodalomtörténeti és Világirodalmi Főosztály 1954-ben a következő fontosabb kérdésekkel foglalkozott*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1955., 7. köt., 1–2/169–170.
- „Mije lehetek én önnek?” Ambrus Zoltán és Jászai Mari levelezése 1885, összegyűjt., s. a. r., bev., jegyz. BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2023, 671.
- ÁDÁM Péter, *Francia klasszikusok leporolva 3. (Bovaryné)*, https://1749.hu/fuggo/essze/francia-klasszikusok-leporolva-3-bovaryne.html#_edn5
- Ambrus Zoltán levelezése, s. a. r., jegyz. FALLENBÜCHL Zoltán, előszó DIÓSZEGI András, Akadémiai, Budapest, 1963, 527. (Új magyar múzeum)
- Ambrus-hagyaték, jelzete: Fond III/471. (OSZK)
- Az Ambrus Zoltán levelezése című kötet megjelenésével kapcsolatos dokumentumok, jelzete: V. 5 872/63. (PIM)
- Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése, Török Sophie gyűjtését s. a. r., jegyz. BELIA György, Akadémiai–MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1959, 347 [1]. (Új magyar múzeum)
- BOHUS Magda, „Új Magyar Múzeum”. Egy új könyvsorozatról, A Könyvtáros 1957., 5 (október), 378–379.
- BÓKA László, Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkásságáról, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály közleményei, 1956., 3–4/245–267.
- BUDA Attila, „Az ember fölfogad egy takaros hölgyikét”. Ambrus Zoltán idézése, I., Kortárs 2024., 3/22–36.
- BUDA Attila, „Szeretni, szeretni, szeretni – a többi sár”. Ambrus Zoltán idézése III., Kortárs 2024., 6/65–81.
- BUDA Attila, Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésének kiadástörténete = Kosztolányi Dezső levelezése I., 1901–1907, szerk. BUDA Attila, összeáll., s. a. r., jegyz., tan. BUDA Attila–JÓZAN Ildikó–SÁRKÖZI Éva, Kalligram, Pozsony, 2013, 720–775. (Kosztolányi Dezső összes művei)
- DIÓSZEGI András, Új magyar múzeum felé. A huszadik századi irodalomtörténeti forráskiadás problémái, Irodalomtörténeti Közlemények 1961., 5/557–569.
- FALLENBÜCHL Zoltán, Nyugdíjas éveim, OSZK Híradó 1989., 1–2/[10–11].
- HÉRA Zoltán, Részhajlás vagy „elfogulatlanság”? Megjegyzések egy utószóhoz, Népszabadság 1958. december 25., 19.
- Hozzászólások [Lakó György beszámolójához], Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1954., 6. köt., 1–2/29–47.
- LAKÓ György, A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1953–54-ben. Osztálytitkári beszámoló az 1954. évi nagygyűlésen, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1954., 6. köt., 1–2/1–28.
- LAKÓ György, Válasz az 1954. évi osztálytitkári beszámolóhoz fűzött hozzászólásokra, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményei 1955., 7. köt., 1–2/9–15.
- LUKÁCS György, A „nyugatos” ideológia ellen, Szabad Nép 1948. december 12., 12.
- PÁL Zoltán, „Sziklai Barna” jelentései az MTA Irodalomtörténeti Intézetéről (1958–1964), 1–2, Betekintő 2022., 1/89–119, 2/43–61. [IRODALOMTÖRTÉNET \(IT\) 106 \(2025\) 2](https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-</p>
</div>
<div data-bbox=)

szamok/2022_01_pal.pdf és https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2022_02_pal.pdf

RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *Megjegyzések az Ambrus-életmű textusai azonosíthatóságának problémáihoz* = *Museum super omnia. Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára*, szerk.

KOVÁCS Ida–SIDÓ Anna, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, [2022], 51–58.

VARGHA Kálmán, „Új Magyar Múzeum”, *Irodalmi Újság* 1956. július 14., 4.

VARGHA Kálmán, *Az Új Magyar Múzeum-sorozat terve*, *Irodalomtörténet* 1956., 4/454–456.